

I. ARTYKUŁY – PAPERS

ОЛЕНА ВЕРЕМЕЙЧИК*

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЛЮБЕЧА

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF LYUBECH

Abstract. The archaeological heritage of Liubech (Lyubech, Chernihiv region, Ukraine) includes various monuments and objects from the Bronze Age to early Modernity (2000 BC – 17th century) with small time gaps. Archaeological surveys in Liubech began in the late 19th century and have continued until today with certain interruptions. Despite the close attention paid by scholars to the archaeological monuments of Liubech, it should be noted that the area of the city within its administrative boundaries (both the floodplain part of the Dnieper River and the densely developed part of the town) has not been sufficiently studied.

Keywords: Zarubinietska Archaeological culture, Romny Archaeological culture, Middle Age, fortified settlement, cemeteries.

Любеч виник на високому плато лівобережної тераси р. Дніпра, на відміну від більш низовинних ділянок, північніше та південніше населеного пункту. У давнину русло проходило під терасою, що дозволяло контролювати водний шлях по Дніпру. Саме таке зручне географічне розташування привертало увагу людей ще від епохи бронзи і сприяло становленню важливого середньовічного міста Центрально-Східної Європи, яке рано потрапило на сторінки літопису та відіграло значну роль протягом середньовічної та ранньомодерної історії України. Перша згадка Любеча у Повісті временних літ під 882 р. пов'язана з захопленням цього міста Олегом на шляху до Києва (Ипатьевская летопись 1962, стб. 16). Після цього Любеч неодноразово згадувався у літопису протягом X-XII ст. (Чугаєва 2014). Про його значення свідчить з'їзд князів Київської Русі 1097 р., на якому було здійснено спробу виробити систему успадкування престолу та припинити міжусобні війни (Ипатьевская летопись 1962, стб. 230-231). Любеч неодноразово згадується і в документах XIV-XVIII ст. (Кондратьев 2008).

* ORCID: 0000-0002-3020-8342, Національний університет „Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка 53, 14013 Чернігів, Україна, weremeichyk@ukr.net.

Археологічна спадщина Любеча включає різнохарактерні пам'ятки та об'єкти, які представляють хронологічну колонку від доби бронзи до раннього модерну (II тис. до н.е. – XVIII ст.) з невеликими часовими лакунами. Вони розміщувалися як у межах стародавнього міста Любеча, так і поза ними.

В результаті археологічних розвідок та досліджень в адміністративних межах Любеча на сьогодні виявлено та обліковується 52 об'єкти археологічної спадщини (з такими, що входять до складу комплексів), які мають різний статус: а) пам'ятки археології, взяті на державний облік постановою Кабінету міністрів України та рішеннями виконкому Чернігівської обласної Ради народних депутатів, та розпорядженнями Чернігівської обласної державної адміністрації (45); б) щойно виявлені об'єкти археологічної спадщини, взяті на облік наказами органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини у Чернігівській області та занесені до Переліку об'єктів культурної спадщини Чернігівської області (5). Окрім того, необхідно врахувати 2 обстежених протягом останніх років, але не облікованих об'єктів археології, що потребують взяття на державний облік.

За типами об'єкти археологічної спадщини Любеча відносяться до городищ (4), поселень (8), курганів (39) та культової споруди (1 – скит).

Найбільшою за площею і найвагомішою пам'яткою сучасного містечка, безперечно, є комплекс пам'яток стародавнього міста Любеча, який займає основну частину розглядуваної території. Разом із тим, перш ніж виникло місто, його територія та округа були освоєні в попередні епохи. Археологічні старожитності, які презентують ці епохи, дозволяють простежити етапи заселення території майбутнього міста, передумови виникнення і формування його історичного центру та найближчої округи.

Територія Любеча в його сучасних адміністративних межах була заселена на деяких ділянках, починаючи з доби бронзи (II ст. до н.е.), про що свідчать поселення відкритого типу, відомі в історіографії.

Доба бронзи (II тис. до н.е.) представлена горизонтами 4 об'єктів археологічної спадщини, розташованих на високій лівобережній терасі р. Дніпра та її схилах (городище «Замкова Гора» (Замок), городище «Городище» (Фортеця), поселення «Посад», поселення «Любеч-Південь»). Визначити їхню культурну приналежність можливо тільки після більш детальних археологічних досліджень¹.

Частина цих поселень продовжила існування в ранньому залізному віці (I тис. до н.е.). До цього періоду відносяться горизонти 8 об'єктів археологічної спадщини. Рештки поселень милоградської культури (VII-III ст. до н.е.)

¹ Усі назви археологічних пам'яток та їхніх частин є умовними, пов'язаними з топонімами, гідронімами, частинами рельєфу, поняттями і термінами, присвоєні дослідниками довільно. Разом із тим, це власні назви. Саме тому, з метою уніфікації і співвіднесення з обліковою документацією, даними наукового обігу, всі назви пам'яток (об'єктів) подаються з великої літери у лапках.

зафіксовані на 6 об'єктах (городища «Замкова Гора» (Замок) і «Городище» (Фортеця), поселення «Посад», «Любеч-Південь», «Любеч-Північ», «Любеч-маслозавод», городище і поселення «Лиса Гора» (Лисиця). Культурна приналежність ще 2 об'єктів (поселення «Любеч-Південь» та «Любеч-Північ») не визначена.

До зарубинецької археологічної культури (III ст. до н.е. – I ст. н.е.) відносяться горизонти 4 об'єктів археології (городища «Замкова Гора» (Замок), «Городище» (Фортеця), «Монастирище», поселення «Любеч-Північ»).

Осередки ранньослов'янського часу (I тис.) в адміністративних межах смт Любеча зустрінуті поодинокі (поселення «Любеч-Північ»).

Матеріали роменської культури, які виявлено на 3 пам'ятках (городища «Замкова Гора» (Замок) і «Городище» (Фортеця), поселення «Посад»), зустрічаються у культурному шарі та об'єктах, і датуються рубезем IX/X-X ст.

Всі обліковані на сьогодні пам'ятки періоду Київської Русі (X-XIII ст.) пов'язані із літописним містом. Це 4 городища – «Замкова Гора» (Замок), «Городище» (Фортеця), «Монастирище», «Лиса Гора» (Лисиця), 6 поселень – «Лиса Гора» (Лисиця), «Посад», «Поділ», «Гончарівка», «Любеч-Північ», «Любеч-маслозавод» та 39 курганів X-XI ст.: поодинокий курган в центрі Любеча та поодинокий курган і курганий могильник в урочищі Високе Поле.

Горизонти пізньосередньовічного періоду (XIII-XVI ст.) на території міста виявлені на 2 пам'ятках: на городищах «Замкова Гора» (Замок) та «Городище» (Фортеця).

До періоду раннього модерну (XVII-XVIII ст.) відносяться 10 горизонтів об'єктів археологічної спадщини, в тому числі необлікованих (городища «Замкова Гора» (Замок), «Городище» (Фортеця), «Монастирище», «Лиса Гора» (Лисиця), поселення «Посад», «Поділ», «Лиса Гора» (Лисиця), «Любеч-Північ», «Любеч-маслозавод», Антоніїв скит).

Традиційно дослідники кінця XIX-XX ст. приділяли увагу лише давньоруському періоду існування міста, що знайшло відображення у назвах пам'яток під час їх дослідження, локалізації і взятті на державний облік. На сьогодні підходи в облікуванні і періодизації пам'яток археології змінилися, хронологічна колонка їх розширилася до XVIII ст., джерельна база поповнилася новими історичними документами. Означене зумовлює перегляд концепції міста Любеча як комплексної археологічної пам'ятки, динаміки заселення території власне міста та його округи, потребує коригування назв і датування пам'яток.

Опрацювання і детальний аналіз усіх наявних на сьогодні матеріалів (результатів археологічних досліджень, архівних матеріалів і картографічних джерел) дозволяє інтерпретувати об'єкти археологічної спадщини міста X-XVIII ст. як стародавнє місто Любеч, яке нараховує 7 окремих складових, а саме: городище «Замкова Гора» (Замок), городище «Городище» (Фортеця), городище «Монастирище», городище і поселення «Лиса Гора» (Лисиця), поселення «Посад», поселення «Поділ».

Загалом необхідно зазначити, що територія Любеча в його адміністративних межах (як величезна заплавна частина р. Дніпра, так і територія щільної забудови міста), археологічно вивчена ще недостатньо.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЛЮБЕЧА

Історія дослідження археологічних пам'яток Любеча, як і в цілому старожитностей Чернігівщини, пройшла ряд етапів, пов'язаних з державно-політичними змінами у суспільстві, які наклали певний відбиток на об'єм та характер досліджень. Зважаючи на це, вивчення регіону, на нашу думку, варто розділити на ряд періодів: до першого відносимо другу половину XIX – початок XX ст.; до другого – середину XX ст.; до третього 80-і рр. – початок 90-х рр. XX ст, і до останнього, четвертого – початок XXI ст.

Для першого періоду характерне збирання випадкових артефактів та розкопки курганних могильників. В цей час у Любечі був знайдений скарб дирхемів X ст. (1845 р.) (Марков 1910, с. 50) та кадило X ст. (1896 р.), придбане для Ермітажу (Веремейчик 2018, с. 36). Представник роду Милорадовичів – Г. Милорадович, якому належав маєток у Любечі – був відомим істориком та збирачем старожитностей. Він написав декілька робіт, присвячених історії Любеча (Милорадович 1905; Коваленко 2006, с. 103). Саме в цей період у Любечі на запрошення власників маєтку були проведені археологічні дослідження курганних могильників: у 1881 р. – В. Антоновичем, 1888 р. – М. Бранденбургом, 1907 р. – М. Якимовичем (Антонович 1906, с. 28-31; Бранденбург 1908, с. 194-197; Якимович 1907).

Удруге Любеч та його округа потрапили у поле зору науковців лише в середині XX ст. Започаткував ці дослідження чернігівський археолог О. Попко. Він обстежив різночасові археологічні пам'ятки Любеча та зробив перші окомірні плани (Попко 1947). У 1948 р. В. Гончаров провів невеликі дослідження в різних частинах Любеча. Його розкопки на городищі Замкова Гора продемонстрували перспективність вивчення саме цієї частини давнього Любеча (Гончаров 1952, с. 134-138).

Але планомірні масштабні дослідження Любеча розгорнулися протягом 1957-1960 рр. експедицією Інституту археології Академії наук Союзу радянських соціалістичних республік під керівництвом Б. Рибаків. Роботи експедиції зосереджувалися в основному на Замковій Горі, в результаті яких городище було досліджене практично повністю. На підставі отриманих матеріалів Б. Рибаків запропонував варіант реконструкції Любецького Замку. Увага приділялась і вивченню інших частин давнього міста, а також обстеженням околиць Любеча (Веремейчик 2014, с. 209-211; Яснівська 1997, с. 172-173).

Відповідний внесок у виявлення археологічних пам'яток різних епох навколо Любеча зробила експедиція Інституту археології Академії наук Української

радянської соціалістичної республіки у зоні будівництва Київського водосховища (Круц та Телегин 1966, с. 25-29). Обстеження в основному проходили уздовж корінного лівого берега р. Дніпра та в заплаві від Любеча і вниз за течією.

Третій етап археологічного вивчення Любеча розпочався з 80-х рр. ХХ ст., коли у Любечі та його окрузі почали працювати чернігівські археологи. Так, у 1989 р. О. Шекун провів обстеження Любеча та шурфування окремих його частин (Шекун 1989, с. 23-25). В результаті було паспортизовано переважну частину виявлених на території Любеча археологічних пам'яток.

Протягом 1989-1990 рр. посад Любеча досліджував А. Казаков. Ним розкопано 2300 кв. м де була виявлена щільна забудова Х-ХІІІ ст. та ХVІІ-ХVІІІ ст. (Казаков та Марченко 1993).

Новий якісний етап у вивченні археологічних пам'яток у регіоні припадає на початок ХХІ ст. Цьому сприяло створення 2009 р. у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка Любецької археологічної експедиції під керівництвом авторки. Протягом 2009-2020 рр. у Любечі були досліджені значні ділянки культурного шару, отримано численний речовий та керамічний матеріал, суттєво доповнені та скориговані висновки попередників про Любеч. Археологічні роботи проводились у трьох частинах сучасного містечка – на городищі Замкова Гора, у парковій зоні, поблизу кам'яниці П. Полуботка, та на городищі в урочищі Монастирище. Окрім того, були обстежені та частково досліджені територія середньовічної фортеці та посаду Любеча. Така широка зона робіт дозволила з'ясувати хронологію культурних нашарувань, етапи функціонування Любеча та його складових частин протягом Х-ХVІІІ ст. Беззаперечним досягненням Любецької експедиції було планомірне вивчення пізньосередньовічних та ранньомодерних старожитностей Любеча (Веремейчик 2018; Веремейчик 2021).

Таким чином, в результаті робіт Любецької археологічної експедиції в різних частинах містечка були виявлені елементи планування, особливості забудови та фортифікаційних споруд середньовічного та ранньомодерного Любеча, реконструйована історична та церковна топографія, отримані численні артефакти, котрі забезпечать основу експозиції історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч». Проведені дослідження та обстеження протягом кінця ХІХ – початку ХХІ ст. у Любечі надають інформацію про археологічні пам'ятки різних епох.

На сьогодні комплекс археологічних пам'яток смт Любеча, що включає 6 складових, постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка національного значення. 39 пам'яток археології (у тому числі таких, що входять до складу комплексів), 5 щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини та 2 не облікованих об'єкти у подальшому, по мірі виготовлення

облікової документації, необхідно занести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЛЮБЕЧА. КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК СТАРОДАВНЬОГО МІСТА ЛЮБЕЧА (рубіж IX-X ст. – XVIII ст.).

Комплекс археологічних пам'яток стародавнього міста Любеча, занесеного до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт культурної спадщини національного значення складається з городищ та посадів. Городища розташовуються ланцюжком на мисах та останцях уздовж краю корінної тераси лівого берега р. Дніпра (рис. 1).

1. Городище «Замкова Гора» (Замок)

(II тис. до н.е., VII ст. до н.е. – I ст. н.е., рубіж IX-X ст. – XVIII ст.)

Центральне місце займає городище «Замкова Гора». У науковій літературі воно відоме як «Замкова Гора», «Мазепина Гора», «Мазепка», «Замок». Воно знаходиться в центральній частині селища, на останці лівого високого берега Дніпра. У підосшві останця з північно-східного боку протікає р. Гончарівка (рис. 1: 1; рис. 2).

Городище відоме за матеріалами XIX ст., на ньому був знайдений у 1845 р. скарб дирхемів X ст. (Марков 1910, с. 50). Пізніше городище згадувалося у роботах Г. Милорадовича (Милорадович 1905, с. 4). Городище обстежено О. Попком у 1947 р. Невеликі розкопки та обстеження окопів часів Другої світової війни провів В. Гончаров у 1948 р. (Попко 1947, с. 5; Гончаров 1952, с. 134-138). Масштабні роботи на Замковій Горі відбулися протягом 1957-1960 рр. під керівництвом Б. Рибаква, в результаті чого городище було май-

Рис. 1. План центральної частини Любеча (зйомка Любецької археологічної експедиції 2010-2018 рр., топографи О.М. Бондар та Є.М. Осадчий)

Номер археологічної пам'ятки на плані співпадає з номером в статті.

1. Городище «Замкова Гора» (Замок). 2. Городище «Городище» (Фортеця), західна частина.
3. Городище «Городище» (Фортеця), східна частина.
4. Поселення «Посад».
5. Городище «Монастирище».
6. Городище «Лиса Гора» (Лисиця).
7. Поселення «Лиса Гора» (Лисиця).
8. Поселення «Поділ».
9. Курганний могильник «Високе Поле» (Коловороти).
10. Курган «Високе Поле».
15. Антонієвий скит.
16. Поселення «Гончарівка».
17. Курган.

Поселення 11-14 («Високе Поле-2», «Любеч-маслозавод», «Любеч-Південь», «Любеч-Північ») знаходяться на північній та південній околицях селища.

Умовні позначення: I – курганний могильник; II – курган; III – кам'яниця Павла Полуботка; IV – печера Преподобного Антонія; V – Антонієв скит.

же повністю досліджено (Рыбаков 1964, с. 21-23). Роботами експедиції під керівництвом О. Веремейчик у 2010-2012 рр. розкопані ділянки у північній частині городища, на в'їзді та у західному куті на площі 712 кв.м (Веремейчик 2018, с. 38-40).

У науковій літературі побутувала точка зору, що городище досліджене повністю (Рыбаков 1964, с. 21). Однак в результаті робіт 2010-2012 рр. виявилось, що після розкопок Б. Рыбакова північна, понижена ділянка городища залишилась недослідженою. Закладені траншеї на майданчику городища, де за матеріалами звітів Б. Рыбакова була повністю розкопана площа, показали, що частково бровки поміж розкопами 1957-1960 рр. недокопані, і є взагалі недосліджені ділянки культурного шару. Таким чином, і на сьогодні ми не можемо вважати городище Замкова Гора повністю вивченим.

Замкова Гора представляє собою багатозарове поселення. Його територія була заселена ще в епоху бронзи. Фрагменти кераміки сосницької культури виявлені в змивах культурного шару в північній частині городища. Об'єктів цього періоду не зафіксовано. У культурному шарі також знайдені фрагменти кераміки милоградської та зарубинецької культур. Наступний період функціонування пам'ятки припадає на X ст. До нього відносяться три житлові споруди з роменською ліпною та ранньогончарною керамікою. Вони були розташовані на Замковій Горі в один ряд, уздовж довгої осі городища на відстані приблизно 10-12 м від південно-східного його краю. Одна з них досліджена експедицією Б. Рыбакова, дві – експедицією авторки (Веремейчик 2020, с. 113-114).

У північно-східній частині городища досліджені залишки 132 християнських поховань. Переважна більшість з них датується XII – початком XIII ст., зафіксовані також окремі поховання XVII-XVIII ст. (Веремейчик 2014, с. 213-214; Ситий 2013, с. 152-164). Присутність в одній зі споруд та у культурному шарі поряд з нею церковного начиння (2 фрагменти хороса) та предметів особистого благочестя (енколпійон і хрест-тільник з мідного сплаву та хрест-тільник з бурштину), дозволили реконструювати місце дерев'яної церкви або каплиці XII-XIII ст. поряд з кладовищем (Веремейчик та Бондар 2015а).

Найбільш репрезентативними на городищі виявились матеріали кінця XII – середини XIII ст. На підставі досліджень цього періоду функціонування городища Б. Рыбаков зробив варіант реконструкції Замку, який сьогодні викликає безліч запитань (Древняя Русь, город, замок, село 1985, с. 94-96). В. Вечерський звернув увагу на відповідну ідентичність опису Замку в інвентарі 1606 р. та реконструкцію XII ст., запропоновану Б. Рыбаковим (Вечерський 1996, с. 38-40). Питання реконструкції Любецького Замку у роботах Б. Рыбакова окремо розглянув І. Кондратьєв, звернувши увагу на порівняння фортифікаційних традицій. Він зауважив, що створені реконструкції любецького замку X-XI ст. не відповідають заявленому історичному

Рис. 2. Городище Замкова Гора в Любечі (фото О.М. Бондаря)

періоду, а являють собою трактування споруд XVI-XVII ст. (Кондратьев 2021, с. 123).

Викликають питання існування оборонних споруд давньоруського часу. Можливо, що існували в цей час дерев'яні конструкції по периметру площадки городища, але їхні рештки важко інтерпретувати. Городище використовувалось протягом XIV-XVII ст. і в цей час активно перебудовувалось. Саме пізньосередньовічні та ранньомодерні укріплення могли повністю зруйнувати рештки попередніх.

Протягом 2010-2011 рр. на північно-східній ділянці городища досліджено комплекс споруд, які загинули в пожежі середини XIII ст. Цей комплекс отримав умовну назву садиба ювеліра (Веремейчик 2016а, с. 101). Він складався із залишків житлової споруди, побудованої на нежитловому підкліті, та ряду ремісничих та господарських споруд (рис. 3). У заповненні котловану житлової споруди та господарської, що була розташована поряд, знайдені кам'яні форми для виготовлення ювелірних прикрас (лунниці, трьох пластинчастих браслетів, двох колтів та трьох гудзиків) (рис. 4). Приблизно десяток цілих та фрагментованих тиглів різної форми, а також шматки мідного спла-

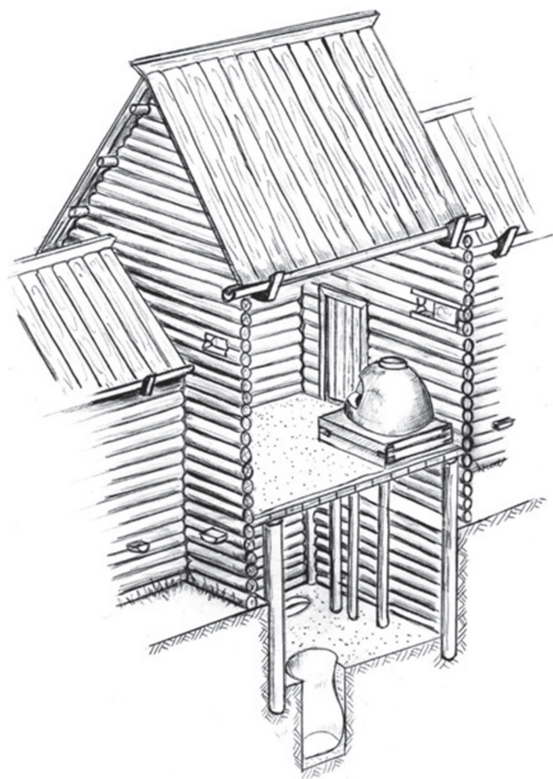

Рис. 3. Житлова споруда з садиби ювеліра першої половини XIII ст. з городища Замкова Гора (варіант реконструкції О.М. Веремейчик та О.М. Бондаря, рис. О.М. Бондаря)

ву (один з них вагою понад 6 кг), 2 злитки срібла, ювелірна наковальня тощо знайдені в заповненні житлової споруди, а також в культурному шарі та господарських і ремісничих спорудах, що знаходились поряд. На території садиби досліджена споруда із залишками виробничої печі, в якій зафіксоване скупчення скловидної маси та скляних браслетів (рис. 5; рис. 6). В культурному шарі та у заповненні споруд виявлені фрагменти керамічних посудин з поливою. Вірогідно, горн використовували для виготовлення прикрас з кольорових металів та скла. Розміри горна дозволяли також проводити обпалювання поливи на керамічних посудинах. Таким чином, на Замковій Горі досліджені об'єкти, які надають додаткові відомості про розвиток ювелірного та склоробного ремесел давнього Любеча (Веремейчик 2015, с. 171-172).

Як вже зазначалося, переважна більшість споруд згоріла в пожежі середини XIII ст. Встановити точне датування цієї пожежі та пов'язати з якимись конкретними історичними подіями, на сьогодні важко, оскільки Любеч не зга-

Рис. 4. Ливарні форми з садиби ювеліра першої половини XIII ст. (розкопки О.М. Веремейчик, фото О.М. Веремейчик)

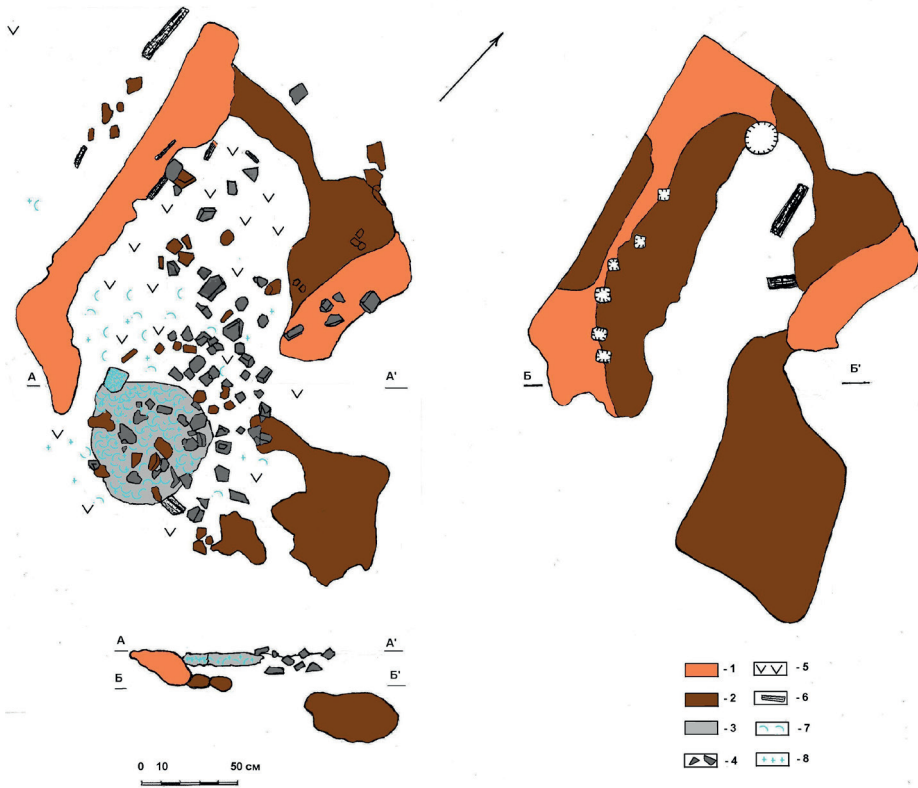

Рис. 5. Залишки ювелірного горну з фрагментами скляних браслетів та скловидної маси з садиби ювеліра першої половини XIII ст. (розкопки О.М. Веремейчик, рис. О.М. Веремейчик)

Умовні позначення: 1 – глина; 2 – обпалена глина; 3 – сіро-біло-помаранчевий супісок; 4 – обпалене каміння; 5 – вуглики; 6 – горіла деревина; 7 – фрагменти скляних браслетів; 8 – скловидна маса

дувався протягом XIII ст. у літописних повідомленнях. У науковій літературі 1960-1970-х рр. дослідники датували пожежу за Б. Рибаківим 1147 р. (Рыбаков 1964, с. 21). Деякі з них вважають, що Любеч був спалений монголами (Коваленко 1994, с. 139; Недошивина 1999, с. 195; Ширинский 1997, с. 160). Відсутність колективних поховань та предметів кочівницької зброї, за виключенням поодиноких знахідок наконечників стріл, не дають можливості впевнено пов'язати пожежу з подіями 1239-1240 рр. На сучасному рівні дослідження можна стверджувати, що пожежа у Любечі датується серединою XIII ст., а відповіді на питання викликана вона монгольською навалою чи

численними міжусобними війнами, на наш погляд, поки неможливо (Веремейчик 2016а, с. 113).

У другій половині XIV ст. Любеч і його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського. З цього часу ядром його укріплень стає Замок, котрий розташовувався на сучасному городищі Замкова Гора. Протягом XIV-XVIII ст. Любеч, у тому числі і Замок, неодноразово згадуються у письмових джерелах (Кондратьєв 2008, с. 35-45). Особливої уваги заслуговують опис 1606 р. (Пилипенко та Бондар 2018, с. 34-40), а також план та малюнок 1651 р. А. Вестерфельда (Мицик та Березенко 2013, с. 3-5; Бондар, Волков та Кондратьєв 2015, с. 44-56). Ці описові та картографічні матеріали допомагають уявити зовнішній вигляд Любецького Замку у XVII ст. (Бондар 2015, с. 90-91).

Археологічними дослідженнями 1957-1960 рр. та 2010–2012 рр. були зафіксовані залишки оборонних споруд. У 2010-2011 рр. на невеликій ділянці у північно-західній частині городища вдалось дослідити три етапи перебудов укріплень XV-XVII ст. (Веремейчик та Бондар 2010, с. 10; Веремейчик та Бондар 2011, с. 16-18). Найбільш ранні зафіксовані укріплення відносяться до другої половини XV ст. Спорудження укріплень другого періоду відбулось не пізніше початку XVI ст. У них був виявлений скарб монет початку XVI ст. (Веремейчик та Козубовський 2016). Перші та другі укріплення представлені стовпово-перекладною конструкцією. Третій будівельний період (рублена конструкція) датується вже XVII ст. Характерно, що укріплення першого і третього періодів загинули у пожежі, а другого – існували тривалий час і прийшли у занепад природним шляхом.

У XV-XVII ст., окрім класичних дерево-земляних укріплень, на Замковій Горі виникають і фортифікації, спорудження яких відповідає веденню бою з використанням вогнепальної зброї. На північному та північно-східному схилах Замкової Гори були зафіксовані два ронделя. У шурфі на північному ронделі виявлені залишки стовпових конструкцій (Веремейчик та Бондар 2011, с. 19-20).

Також у 1957-1958 рр. та у 2011 р. була досліджена частина в'їзду (Рыбаков 1957, с. 10; Рыбаков 1958, с. 17; Веремейчик, Бондар, Ситий та Терещенко 2011, с. 13-15). Дорога до Замку вела з міста через вузький дерев'яний «тунель» стовпово-перекладної конструкції, який звужувався до основної башти.

На городищі зафіксовані також культурні шари XVII-XVIII ст.

Для реконструкції забудови та планування городища Замкова Гора різних періодів першочергове значення мають результати археологічних досліджень, внаслідок яких була досліджена переважна частина городища (приблизно 3000 кв. м за 1957-1960 рр. та 712 кв. м за 2010-2012 рр.).

На городищі виявлені залишки різночасових оборонних, культових, житлових, господарських та ремісничих споруд, поховань XII-XVIII ст. В результаті був отриманий численний різночасовий речовий та керамічний матеріал.

Найбільш репрезентативними виявилися рештки кінця XII – середини XIII ст. Житлові та частина господарських споруд цього часу були побудовані на підклітках. На городищі знайдені майстерні по обробці заліза, кольорових металів, виготовленню скляних браслетів та поливного посуду, косторізне виробництво (Археология Украинской ССР 1986, с. 302-303; Веремейчик 2016а; Коваленко 1994; Макарова 1965; Шапова 1972, с. 143-147).

Ю. Ситий, аналізуючи звіти та археологічний матеріал Б. Рибаківа, розглянув старожитності XIV-XV ст. та другої половини XVI – першої половини XVII ст. з території городища Замкова Гора (Сытый 2010; Ситий 2012). Ним же був запропонований варіант реконструкції Замку другої половини XVI – першої половини XVII ст. (Ситий 2012, с. 93).

Виявлений археологічний матеріал характеризував життя та побут населення усіх перерахованих періодів, його матеріальну та духовну культуру. Це численні уламки керамічного та скляного посуду у фрагментах та цілих зразках, предмети побуту, сільського господарства, ремесел і промислів, будівельної справи, зброя, спорядження вершника і коня, прикраси, предмети особистого благочестя та церковне начиння, писемності, монети, печатки та багато іншого.

З території городища походять 5 монетних та скарбів дорогоцінних прикрас.

1. Скарб арабських монет знайдено у 1845 р. на території Мазепиної Гори. З відомих 50 дирхемів, вісім належали графу Г. Милорадовичу, які В. Тизенгаузен визначив наступним чином: Аббасіди – 1; Саманіди – 7. Молодша монета з визначених датована 933 р. (Марков 1910, с. 50).

2. Скарб куфічних монет також походив із Замкової Гори. Він був виявлений у 1936 р. Вага скарбу становила 683 г, вдалось визначити тільки дев'ять монет: Аббасіди – 2, Саманіди – 5; Зіяріди – 1; Візантія – 1. Молодша монета – дирхем Мансура ібн Нуха, аш-Шаш, датована 975/976 р. (Кропоткин 1971, с. 90).

3. Скарб, знайдений експедицією Б. О. Рибаківа 1959 р. у розкопі XXXII, складався з 6 срібних хрестиків, зроблених з подвійного дроту, срібного плетеного перстень, пластинчастого перстень з ромбічним щитком, срібної бляшки від очілля (Рыбаков 1959, с. 37).

4. Скарб дорогоцінних жіночих прикрас першої половини XIII ст., знайдений 1960 р. експедицією Б. Рибаківа у житловій споруді в розкопі XXVIII. Він складався з 4 срібних браслетів (три браслети-наручі та один витий), скроневого трибусинного кільця, срібного витого перстень, 25 бляшок від очілля, золотої та кришталевої намистини (Недошивина 1999).

5. Скарб монет початку XVI ст. був знайдений 2011 р. експедицією О. Веремейчик у залишках оборонних споруд. Він складався з 3 празьких грошів Вацлава IV, 8 литовських напівгрошів, 43 литовських денаріїв Олександра Ягеллончика (Веремейчик та Козубовський 2016).

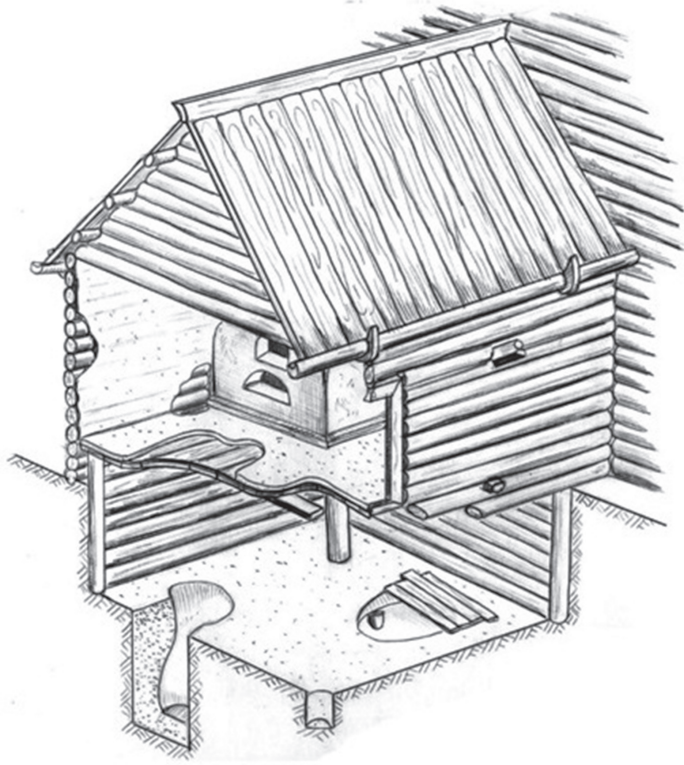

Рис. 6. Реміснична споруда з садиби ювеліра першої половини XIII ст. (варіант реконструкції О.М. Веремейчик та О.М. Бондаря, рис. О.М. Бондаря)

Первісний вигляд городище втратило внаслідок археологічних досліджень. На сьогодні останець підпрямокутної форми зі скругленими кутами розмірами $110 \times 42\text{--}30$ м, орієнтований довгою віссю у напрямку північний схід – південний захід. Висота площадки городища над рівнем заплави р. Дніпра нині становить 35–36 м. Північно-східна ділянка городища має пониження від рівня центральної частини на 1,20 м. В'їзд на городище шириною близько 20 м та довжиною 40 м, розташований з південно-західного, похилого боку. На північному та південно-східному схилах останця зафіксовані дві підрізки (на 5 м та 4 м нижче площадки городища) схилів у вигляді майданчиків бастіонів, відповідно, 10 м та 8 м у довжину та близько 4 та 3 м у ширину. Загальна площа городища з оборонними спорудами на ескарпованих схилах становить 2 га.

В південно-західній частині Замкової Гори знаходиться бронзовий пам'ятник на гранітному постаменті, споруджений на честь 900-ліття Любецького

з'їзду князів у 1097 р. Площадка городища задернована. Схили частково поросли кущами та деревами. На схилі західного кута останця, де утворився яр, зафіксований провал, на місці якого, за повідомленнями місцевих жителів, існувала печера. Вздовж північно-західного схилу останця, нижче середини, проходить стежка.

2. Городище «Городище» (Фортеця), західна частина (II тис. до н.е., VII-III ст. до н.е., рубіж IX-X ст. – XVIII ст.)

Городище «Городище» (Фортеця), західна частина є складовою частиною стародавнього міста Любеча та Фортеці. Воно розташоване південно-західніше Замкової Гори, на мисі, утвореному лівобережною терасою р. Дніпра і двома рівчачками (рис. 1: 2). О. Попко, який 1947 р. обстежив Любеч і склав перші окомірні плани, назвав цю територію Городищем-1 (Попко 1947, с. 4). Він провів і шурфування, яке виявило значну насиченість культурного шару цієї ділянки артефактами. За О. Попком, це городище мало підтрикутну форму з двома валами та ровами (внутрішнім та зовнішнім).

1948 р. городище обстежив В. Гончаров (Гончаров 1948, с. 5). Зовнішній вал городища досліджувався протягом 1957-1958 рр. експедицією Б. Рибаківа (Рыбаков 1957, с. 24-34; Рыбаков 1958, с. 47-51). Територія городища за Б. Рибаківом відома як посад-1 (Рыбаков 1957, с. 6).

Ця частина Любеча представляє собою багатопалове поселення, територія якого була заселена ще в епоху бронзи (II тис. до н.е.), згодом носіями милоградської культури (VII-III ст. до н.е.). Наступний період функціонування починається, вірогідно, з рубежу IX-X ст. Важливе значення має час спорудження первісних оборонних споруд Любеча. Дослідженням їх займалась експедиція під керівництвом Б. Рибаківа у 1957-1958 рр. У результаті частково досліджені південно-західні укріплення на площі 70 кв. м. Роботи в основному були зосереджені на ділянці 1, де виявлені залишки древо-земляних конструкцій валу та залишки згорілих споруд біля його підніжжя. Від першої споруди, вірогідно житлової, зберігся розвал печі розмірами 1,4 × 1,10 м, а під нею – овальна яма, заповнена попелом. Піч і яма містили фрагменти кераміки кінця X – початку XI ст. Від іншої споруди досліджений тільки кут, інша частина виходила за межі розкопу. Споруда була заповнена залишками згорілих конструкцій. В ній знайдені численні фрагменти кераміки X ст. та частина срібної крутоугої лунниці. На цій же ділянці були продовжені дослідження і у 1958 р. Не дивлячись на те, що у багатьох квадратах дослідження не були доведені до материка, вдалось зафіксувати, що перший вал був побудований у X ст., а у XI ст. він був реконструйований. Біля підніжжя валу виявлені залишки ще одного житла з розвалом печі, яке дослідники датували IX-X ст.

Рис. 7. Печатка середини XVII ст. (розкопки О.М. Веремейчик, фото О.М. Веремейчик)

О. Шекун, обстежуючи цю частину городища, виявив поряд з розкопаною Б. Рибаківим ділянкою валу фрагменти кераміки роменської культури та ранньогончарної X ст. (Шекун 1989, с. 23-24).

Городище існувало і в подальшому. У підйомному матеріалі та розкопах зафіксовані фрагменти кераміки X-XIII ст., фрагменти скляних браслетів, тощо. На території городища у великій кількості зустрінуто давньоруська плінфа в районі колишньої Миколаївської церкви. Вірогідно, вона була побудована на фундаментах давньоруської. Також виявлені численні фрагменти кераміки пізньосередньовічного та ранньомодерного часу (XIV-XVIII ст.).

Городище має підтрикутну форму і займає ділянку корінного берега р. Дніпра, обмежену двома давніми глибокими ярами, які мають вихід у бік річки. Ця частина була відокремлена від південних укріплень яром, по якому пролягала дорога на Поділ. З південно-західного, напільного боку городища добре збереглися давні укріплення: вал, висота якого від рівня площадки городища становить 3–5 м, ширина в основі до 8 м та рів, що проходить по яру, ширина якого близько 35 м та глибина від рівня плато до 4 м. За даними О. Попка, північно-східний схил городища на рівні 5 м від верхнього обрізу площадки ескарпований, внаслідок чого утворилась тераса шириною 5-15 м. По північному схилу тераси проходив рів. Існували також внутрішній вал та рів, які відсікали північно-східну частину городища, але через багаторічну оранку зберігся погано (Попко 1947, с. 4). При обстеженні цієї території у 2010-2011 рр. фіксувалися вже тільки рештки рову у вигляді неглибокої улоговини. Площа городища становить приблизно 3 га (площадка – приблизно 1 га) і зайнята приватною забудовою та городами. Культурний шар становить 1-1,5 м.

3. Городище «Городище» (Фортеця), східна частина (I тис. до н.е., X-XVIII ст.)

На південь від Замкової Гори та на схід від західної частини городища «Городище» (Фортеця) розташована частина стародавнього міста Любеча, яка

у різних дослідників фігурувала під різними назвами (рис. 1: 3). Через щільну забудову ця територія Любеча завжди була малодоступною для обстежень та археологічних досліджень, що врешті-решт привело до маловивченості цієї частини Любеча. Як наслідок – такий ступінь дослідженості ускладнив інтерпретацію цієї ділянки стародавнього міста.

При обстеженні Любеча у 1947 р. О. Попко на плані Любеча в місці розташування цієї частини давнього міста позначив сучасну йому забудову. Разом з тим, у тексті звіту він відзначив, що Любеч у X-XI ст. був вже порівняно великим містом та мав складну систему оборонних споруд а разом з посадами займав велику територію. Він припустив, що місто мало ще додаткові укріплення, які з зовнішнього боку обмежували «окольне місто» (Попко 1947, с. 7).

В. Гончаров, який проводив роботи у Любечі 1948 р. зазначав, що на захід від урочища Мазепина Гора (Замкова Гора) знаходиться велике городище площею 5 га, обмежене з півночі заплавою р. Дніпра, а з заходу – валом і ровом (Гончаров 1952, с. 134). Орієнтуючись на розміри, визначені автором, та топографічний опис можна зрозуміти, що він назвав городищем і західну частину укріплень (Городище 1 за О.О. Попком) і східну, роз'єднані яром, по якому пролягала дорога на Поділ.

Експедицією Б. Рибаківа територія Любеча була обстежена 1957-1958 рр. Західна укріплена частина давнього міста, до яру була позначена як посад-1 (нині городище «Городище» (Фортеця), західна частина), східна укріплена – як посад-2 (нині городище «Городище» (Фортеця), східна частина). Культурний шар виявлено на всій території, потужність його складала 0,4-0,8 м. У зборах підйомного матеріалу та у шурфах виявлений численний матеріал XI-XIII ст. та XVII-XVIII ст.

У 2012 та 2015 рр. Любецькою археологічною експедицією було проведено обстеження та шурфування пам'ятки. У трьох шурфах виявлені фрагменти кераміки X-XVIII ст., залишки християнського безінвентарного поховання, впущеного у давньоруський та пізньосередньовічний культурний шар та речовий матеріал XII-XVIII ст. У одному з шурфів уздовж схилу тераси були досліджені залишки протизсувних або оборонних споруд X-XI ст. у вигляді ряду стовпів діаметром до 0,3 м, що були розташовані на відстані 0,1-0,15 м один від одного та зафіксовані на глибині 1,7 м від сучасної поверхні (Веремейчик та Бондар 2016б, с. 224). Таким чином, можна вважати що первинні оборонні споруди цієї частини Любеча почали будуватись у X-XI ст. Вірогідно і вал, який з півдня оточує територію городища, також датується X-XI ст. і є продовженням оборонних споруд західної частини городища «Городище» (Фортеця).

Оборонні споруди поновлювались у пізньосередньовічний та ранньомодерний час і як підоснова використовувалися давньоруські споруди та особливості рельєфу, які пристосовувались вже для ведення бою за допомогою

Рис. 8. Городище «Монастирище» в Любечі (фото О.М. Бондаря)

вогнепальної зброї. Саме оборонні споруди Любецької Фортеці добре збереглися на непошкоджених господарською забудовою схилах ярів.

На сьогодні залишки східної частини фортеці неправильної форми, площею близько 9 га (розміри площадки 350×200 м), відрізані від плато валом з південної, напільної сторони шириною 16-20 м, висотою до 2 м і ровом (ширина 18-20 м, глибина до 1,5 м). Східний бік фортеці проходить уздовж лівого берега р. Гончарівка і додатково укріплений терасою з чотирма ронделями. Вони розташовані на ділянці більш похилого схилу берега річки. Тераса знаходиться на 5 м нижче рівня майданчика фортеці.

У північній частині фортеці є вузол оборони, що складається з валу (ширина 6 м, висота 1,5 м), ескарпу (висота 3 м) та трьох ронделів. Два ронделі знаходяться за валом на рівні майданчика городища, третій – нижче рівня майданчика. Його розміри – 10×8 м. Майданчик ронделя рівний. Укріплення фортеці в цьому місці доповнюють укріплення Замку (південно-східний рондель Замку). Подібні фортифікаційні споруди дозволяли контролювати дорогу, що проходила по дну яру в напрямку схід–захід, і поєднувала територію Подолу з верхнім містом.

На сьогодні з напільного боку виявлено два в'їзди в межах городища «Городище» (Фортеця, східна частина). Цю частину фортеці з заходу, півночі та сходу оточує невеликий бруствер, який зберігся нині на 0,5 м у висоту, та приблизно 1,5 м у ширину. Площадка частково терасована, зайнята щільною забудовою та городами.

Територія цієї частини стародавнього міста Любеча є багаточаровим поселенням. Уперше воно було залюднене в епоху раннього залізного віку (I тис. до н.е.). Згодом заселялося у X-XIII ст. й існувало без перерв до сьогодні. Культурні рештки виявлені по всій території пам'ятки в межах укріплень. На всій площі знайдені фрагменти X-XIII ст. Потужність культурного шару досягає 1,7 м.

На підставі нових археологічних досліджень східну укріплену територію потрібно розглядати разом із західною як складову частину єдиного давньоруського городища зі складною системою фортифікаційних споруд, які зводилися з урахуванням особливостей рельєфу місцевості. Загальна довжина валу у західній частині становить 200 м, у східній – 230 м.

Ця частина у пізніший час увійшла до Любецької фортеці, яка відома за описом 1606 р. та за планом 1651 р. (Пилипенко та Бондар 2018, с. 34-40; Мицик та Березенко 2013, с. 3-5). Таким чином, загальна довжина міської фортеці із заходу на схід становила приблизно 400 м, що дорівнює чотирьом-п'яти «пострілам з лука», про які йде мова в інвентарі 1606 р. По валу укріплень, як засвідчує той же опис і план 1651 р., проходив гострокіл.

4. Поселення «Посад» (II-I тис. до н.е., рубіж IX-X ст. – XVIII ст.)

Відкритий посад стародавнього міста Любеча знаходиться на території центральної частини селища, на південний захід, південь і південний схід від міських укріплень (рис. 1: 4).

Посад відомий за матеріалами обстежень та шурфування О. Попка (1947 р.), В. Гончарова (1948 р.), Б. Рибаківа (1957 р.), О. Шекуна (1989 р.). Усі дослідники звертали увагу на територію посаду, яка розташовувалась на південний захід від укріплень городища «Городище» (Фортеця), західна частина і прилягала до корінної тераси р. Дніпра (Попко 1947, с. 8; Гончаров 1948, с. 5; Рыбаков 1957, с. 38-39; Шекун 1989, с. 24). Ця територія не так щільно зайнята сучасними садибами, тому доступна була для обстеження.

А. Казаков протягом 1989-1990 рр. провів масштабні археологічні роботи у західній частині посаду на площі понад 2300 кв. м. Роботи проводилися під будівництво стадіону (Казаков та Марченко 1993, с. 30-37). В результаті досліджень була виявлена щільна забудова цієї частини Любеча протягом X-XVIII ст.

У 2009, 2012-2013, 2015-2020 рр. на території посаду Любеча проводила дослідження Любецька археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка на чолі з О. Веремейчик. Переважна увага надавалась вивченню території навколо кам'яниці П. Полуботка та центральної частини селища, загалом досліджувана площа складала 538 кв. м (Веремейчик 2018, с. 37-38). У 2009 та 2012 рр. у складі експедиції працював загін Національного архітектурно-археологічного заповідника «Чернігів стародавній» на чолі з В. Руденком, в результаті чого була виявлена та досліджена ближня печера, споруджена на честь Прп. Антонія (Руденок та Новик 2010, с. 361-362).

Таким чином, загальна досліджена площа в цій частині Любеча протягом кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. на сьогодні становить понад 2800 кв. м, що дозволяє вважати цю частину Любеча добре вивченою археологічно.

Виявлений археологічний матеріал характеризує життя та побут населення усіх перерахованих періодів, його матеріальну та духовну культуру. Це численні уламки керамічного та скляного посуду у фрагментах та цілих зразках, предмети побуту, сільського господарства, ремесел і промислів, будівельної справи, зброя, спорядження вершника і коня, прикраси та багато іншого.

Інформація про посад стародавнього Любеча суттєво доповнюється матеріалами, отриманими під час експертиз земельних ділянок, що проводилися у Любечі протягом 2004-2019 рр. державним підприємством «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (Г. Жаров, І. Ігнатенко, Р. Терпиловський, О. Шульга). Були здійснені археологічні розвідки з шурфуванням у різних частинах Любеча. Ці роботи дозволяють уявити розміри неукріпленої частини Любеча у Х-ХVIII ст. та їхні зміни протягом усього періоду побутування. В результаті розширені межі посаду стародавнього міста Любеч.

Територія посаду стародавнього міста Любеча є багат шаровим поселенням. Найбільш ранні культурні нашарування відносяться до епохи бронзи. Однак фрагменти кераміки цього часу виявлені лише у культурному шарі. Наступний етап існування припадає на період раннього залізного віку. Окрім фрагментів кераміки з культурного шару, зафіксовані і об'єкти цього часу. Поблизу кам'яниці П. Полуботка була досліджена господарська споруда раннього залізного віку. Під час проведення експертиз виявлені фрагменти кераміки зарубинецької культури. Достовірно визначити, кількість та розміри поселень епохи бронзи, раннього заліза та зарубинецької культури наразі неможливо, бо суцільного обстеження території посаду не проводилось. Але їхні рештки у вигляді фрагментів кераміки зустрічаються практично на всіх ділянках посаду.

Наступний період побутування припадає на рубіж ІХ-Х ст. Частина території в цей час була зайнята житловою забудовою, частина – курганним мо-

гильником. Дві житлові споруди з роменською ліпною та давньоруською круговою керамікою виявлено дослідженнями А. Казакова на території сучасного стадіону у 1989 р. У 1989-1990 рр. на посаді Любеча А. Казаков досліджував і інші об'єкти X ст., котрі містили виключно гончарну кераміку. Серед них – дві житлові споруди X ст., горн для обпалу кераміки та приблизно 40 господарських споруд. Таким чином, на дослідженій ділянці були виявлені житлові споруди X ст. як з роменською керамікою, так і без неї. Окрім жител, розташованих ближче до краю тераси, на цій ділянці зафіксована і велика господарська забудова X – початку XI ст. У наступний період інтенсивність забудови в цій частині Любеча значно знижується (Казаков та Марченко 1993).

Культурний шар та споруду кінця X – початку XI ст. у 2019 р. досліджено і на подвір'ї обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч».

Вперше 2017 р. на території центральної частини Любеча (поблизу кам'яниці П. Полуботка) зафіксовані залишки від поховань за обрядом кремації X ст. А у 2018-2019 рр. досліджені залишки камерного поховання кінця X – початку XI ст. На дні камери знайдені срібні скроневі кільця, перстень, хрестик та залишки залізних оковок від цеберка, ключ та інші залізні предмети (Веремейчик 2020, с. 109-111).

У цьому районі також виявлені поодинокі християнські поховання XII-XIII ст. Вірогідно, могильник був знищений внаслідок активної розбудови містечка у XVII-XVIII ст.

Наступний період функціонування території посаду стародавнього Любеча припадає на XVI-XVIII ст. Яку територію займав посад Любеча у XIV-XV ст. – невідомо. Можливо, тодішнє населення розміщувалося у рамках укріпленої частини. Не виключено, що на той час була заселена територія, яка наближається до р. Гончарівки, і через щільну приватну сучасну забудову недоступна для досліджень.

На північ від кам'яниці П. Полуботка досліджена житлова споруда на підквітій стовпової конструкції, яка загинула в результаті пожежі середини XVII ст. У заповненні виявлений численний речовий та керамічний матеріал першої половини–середини XVII ст. та печатка, виготовлена з мідного сплаву (рис. 7) (Веремейчик 2021). За атрибуцією І. Кондратьєва, печатка належала родині Зарецьких, які володіли землями у Любецькій околиці та користувались гербом «Ślerowron» (Кондратьєв 2020, с. 583).

У другій половині XVII ст. на цій території були побудовані дві житлові наземні споруди, від яких залишилися фундаменти печей, складених з жолобчастої цегли, та ряд господарських споруд і ям, які входили до одного господарського комплексу. Цей господарський двір існував і протягом XVIII ст., про що свідчить поява споруд і ям цього часу. У другій половині XVIII ст. будинки з печами були розібрані та побудована кам'яниця. В результаті археологічних досліджень вдалось дослідити фундаменти кам'яниці П. Полуботка,

особливості будівельного матеріалу, та реконструкції, які зазнала ця споруда протягом XVIII-XX ст. З'ясовано, що час спорудження цієї будови припадає на першу половину XVIII ст. (Веремейчик, Бондар та Коваленко 2014).

Після переходу Любеча у власність до родини Милорадовичів, на цій ділянці був розташований сам маєток, а всі попередні споруди, окрім кам'яниці П. Полуботка, знівельовані.

На території стадіону також була досліджена забудова XVII-XVIII ст. та поховання цього часу.

У 2009 та 2012 рр. археологічно локалізована та досліджена Ближня печера Преподобного Антонія, яка знаходилася на території маєтку Милорадовичів. Приміщення складалось з двох частин. Перша частина приміщення – вхід – має вигляд галереї, яка прокладена вглиб схилу в напрямку захід-схід. Друга частина – вирубане у супіску приміщення грушоподібної у плані форми, стіни та склепіння якого не були укріплені цеглою. Склепіння та стіни ґрунтової (неукріпленої) частини печери сильно деформовані внаслідок численних обвалів, у зв'язку з чим втратило свій первісний вигляд. Стіни неукріпленої частини печери материкові, жодних замків, які могли б вказувати на продовження печери чи якісь відгалуження, не виявлено. На основі виявлених знахідок, у тому числі монет, печера датується другою половиною XIX ст. (Руденок та Новик 2010).

Поселення «Посад» середньовічного міста Любеч займає плато корінної лівобережної тераси р. Дніпра від уріплень городища «Городище» і тягнеться практично до південної околиці Любеча на площі не менше 150 га. Його територія зайнята житловою, адміністративною, культовою забудовою смт Любеч, стадіоном, засаджено парками, розорюється під городи.

5. Городище «Монастирище» (місце розташування Антонієвого монастиря) (III ст. до н.е. – I ст., X-XIII ст., XVII-XVIII ст.)

Городище в урочище Монастирище (сучасна назва – Цвинтар) знаходиться на території смт Любеч, за 1,1 км на південний захід від городища Замкова Гора, на мису корінної тераси р. Дніпра (рис. 1: 5, рис. 8).

Відкрите у 2010 р. О. Веремейчик та О. Бондарем. Археологічні дослідження тут тривали протягом 2012-2015 р. (Веремейчик та Бондар 2015b). В результаті вивчено 283 кв. м у північній частині городища.

Територія цієї частини стародавнього міста Любеча є багатощаровим поселенням. Уперше воно було заселене представниками зарубинецької культури (III ст. до н.е. – I ст. н.е.). Виявлено декілька ям з фрагментами ліпної кераміки цього часу та лощеними мисками.

Наступний етап існування пам'ятки припадає на X-XIII ст. Старожитності цього часу представлені випадково знайденою круговою посудиною середини

X ст. на південному схилі мису та нечисленними фрагментами кругової кераміки X-XI ст., що походять з культурного шару розкопів у північній частині городища.

Найбільш репрезентативні виявилися рештки кінця XII – середини XIII ст. Виявлено 7 споруд кінця XII – середини XIII ст., з яких три були житловими та понад 30 ям. Переважна більшість об'єктів цього часу існування городища загинула в результаті пожежі. Саме до XII-XIII ст. відноситься і спорудження оборонних споруд з напільного боку мису. Досліджено залишки валу та частково рову. Поблизу оборонних споруд досліджені залишки житлової споруди на нежитловому підкліті.

Основні роботи на городищі проводились в північній частині, де виявлені дві житлові споруди, що загинули в результаті пожежі середини XIII ст. Одна з них представлена котлованом розмірами 3,70 × 3,40 м, орієнтованим сторонами за сторонами світу. Вхід до споруди зафіксований зі східного боку. У споруді, справа від входу, досліджені залишки глинобитної печі з двома черенями, побудованої на материковому останці висотою 0,2 м від рівня підлоги.

За 3 м західніше від попередньої знаходилась ще одна житлова споруда, яка представлена котлованом прямокутної форми розмірами 4,20 × 3,9 м, орієнтованим довгою віссю у напрямку південний захід – північний схід. З північно-східного боку простежений вхід. Зліва від входу споруди досліджені залишки глинобитної каркасної печі з двома черенями. Для збільшення теплоємності печі під верхній черинь були покладені биті горщики, шлаки, криця та керамічна плитка від підлоги. Споруда мала стовпову конструкцію стін (Веремейчик 2016b, с. 101-102).

Шари XVII-XVIII ст. пов'язані з функціонуванням в цій частині Любеча Антоніївського чоловічого монастиря (Бондар, Веремейчик та Кондратьєв 2016). Археологічними дослідженнями 2013-2015 рр. вдалось з'ясувати розміри, конструктивні особливості та етапи існування церкви Іоакима та Анни XVII-XVIII ст.

Після ліквідації монастиря у 1786 р. тут утворився парафіяльний цвинтар.

Виявлений археологічний матеріал характеризує життя, заняття та побут населення всіх зазначених періодів. Це численні уламки керамічного посуду, предмети побуту, церковне начиння, монети тощо.

Городище «Монастирище» займає мис високої (понад 30 м) лівобережної тераси р. Дніпра. З напільної, північно-східної сторони, воно відрізане від мису валом та ровом. Вал дуже розсунутий, його ширина коливається від 18 м на півночі до 12 м на півдні, висота сягає 0,6 м. Рів з північної сторони замулений, з південної – переростає в яр, його ширина 8-10 м, глибина 1-3 м. Майданчик городища овальної форми розмірами 80 × 65 м. Товщина культурного шару до 1,15 м. Загальна площа городища з оборонними спорудами та схилами становить 1,7 га. Поверхня задернована, поросла деревами.

На майданчику городища візуально помітні декілька западин та траншей, що є залишками підземних приміщень монастирських споруд. По периметру майданчика городища з північної та південно-західної сторін виявлені траншеї шириною 1-1,5 м та глибиною 0,3-0,7 м, які є залишками військових траншей часів Другої світової війни. У центральній частині майданчика городища розташовані дві кам'яні надгробні плити 30-х рр. XIX ст.

6. Городище «Лиса Гора» (Лисиця) (VII-III ст. до н.е., XI-XIII ст., XVII-XVIII ст.)

Городище «Лиса Гора» розташоване у центральній частині селища, на північний схід від городища «Замкова Гора» (рис. 1: 6). У науковій літературі відоме як «Лиса Гора», «Лисиця».

Городище відоме за матеріалами розвідки О. Попка 1947 р. (Попко 1947, с. 6). У 1948 р. В. Гончаров при обстеженні окопів Другої світової війни цієї частини Любеча виявив велику кількість безінвентарних поховань, які він датував XVII ст. (Гончаров 1948, с. 3-4). При обстеженні Лисиці 1957 р. експедицією Б. Рибаківа також відзначена велика кількість людських кістяків. У 1960 р. був закладений розкоп розмірами 110 кв. м в центральній частині городища, в якому знайдені фрагменти кераміки X-XII ст., безінвентарні християнські поховання та ліпна кераміка раннього залізного віку (милоградської культури) (Рыбаков 1960, с. 86). Культурний шар становить 0,6-0,8 м. У 1989 р. городище обстежив О. Шекун (Шекун 1989, с. 25). 2018 р. городище обстежене Любецькою археологічною експедицією, в результаті чого виявлені оборонні споруди ранньомодерної доби (Веремейчик та Бондар 2018, с. 10).

На сьогодні майданчик городища Лиса Гора представляє собою підтрикутної форми мис (площа 0,3 га, 50 × 60 м), утворений лівим корінним берегом р. Дніпра і правим берегом р. Гончарівки, своїм гострим кутом направлений у південний бік. Гора має круті схили. Висота над рівнем заплави близько 35 м. З напільного боку городище відрізане від плато ровом, за яким розташований вал. Рів городища Лисиця (ширина 12 м, глибина до 4 м) трикутний у перетині. За аналогією з укріпленнями Батурина, рови подібної форми робили у XVII ст. (Коваленко та Ситий 2008, с. 126). Чи існували укріплення у попередній час, з'ясувати неможливо, бо будівництво XVII ст. призводило до знищення попередніх оборонних споруд.

Дослідження 2018 р. показали, що окрім відомого за попередніми розвідками рову, що відділяв майданчик городища від основної тераси, тут існували укріплення ранньомодерної доби. Їхні залишки представлені двома ровами (північний майже повністю знищений ярмом) та невеликим валом між ними. Ширина ровів складає до 8 м, а глибина до 2 м. За 75 м на північний схід від напільного рову по схилу тераси знаходиться зроблений способом підриз-

ки земляний п'ятикутний об'єкт, що нагадує за формою бастион. Він знаходиться на 1,5-2 м нижче від основного плато та має розміри 10-14 м. Край тераси плато ескарповано місцями до 3-4 м. Вірогідно, що в давнину цей об'єкт був частиною відомих за малюнком 1651 р. укріплень, котрі прикривали зі сторони Лисиці Любецький Замок та місто (Бондар, Волков та Кондратьєв 2015, с. 51-52). Загальна площа пам'ятки з оборонними спорудами та ескарпованими схилами становить 1,0 га. Територія городища задернована. Схили частково поросли кущами та деревами.

7. Поселення «Лиса Гора» (Лисиця) (VII-III ст. до н.е., X-XIII ст.)

Поселення знаходиться у центральній частині селища, прилягає зі сходу і північного сходу до городища «Лиса Гора» (рис. 1: 7). Відкрите розвідками О. Шекуна у 1989 р. (Шекун 1989, с. 25). Поселення розташоване уздовж правого берега р. Гончарівки та лівобережної тераси р. Дніпра. Граничні межі поселення не визначені. У 1989 р. простежене на ділянці розмірами 60-130 × 340 м, на сьогодні займає 6,0 га.

Потужність культурного шару становить 0,3-0,5 м. Ближче до городища знайдені фрагменти ліпної милоградської кераміки VII-III ст. до н.е. та давньоруської кругової, здебільшого X-XI ст. На решті території зустрінуто виключно кругова кераміка переважно XII-XIII ст.

Поселення зайняте садибами, розорується під городи.

8. Поселення «Поділ» (рубіж IX-X ст. – XIII ст., XVII-XVIII ст.)

У північно-західній частині селища, біля підніжжя городищ, на ділянках першої надзаплавної лівобережної тераси р. Дніпра та підвищеннях заплави, на березі затоки Воскресіння (Затон) знаходиться поселення «Поділ» (рис. 1: 8). Вперше інформація про Поділ зафіксована у матеріалах обстежень О. Попка, який зазначив, що поселення знаходиться на підвищенні у заплаві р. Дніпра і зайняте забудовою (Попко 1947, с. 8).

Скоріш за все, ця частина давнього міста ніколи не мала укріплень. Поділ підходив до давнього русла р. Дніпра (нині ур. Затон) де, вірогідно, розташовувалася гавань. Експедицією Б. Рибаківа ця територія була обстежена та закладені шурфи. На одному з заплавних підвищень поблизу Затону у 1958 р. була знайдена візантійська монета. У звіті Б. Рибаківа зазначено, що саме знахідка монети, фрагментів скляних браслетів, намиста, пірофілітових пряслиць, речей з металу та кістки, а також кераміки у підйомному матеріалі послугували приводом для закладання ряду шурфів з метою визначення ха-

рактеру культурних нашарувань у цій частині Любеча (Рыбаков 1958, с. 64). У ряді шурфів була виявлена ліпна кераміка роменської культури, гончарна кераміка X-XI ст. та XVII-XVIII ст.

Точні розміри цієї частини давнього Любеча не визначені. Суцільне обстеження не проводилося. Інформація про Поділ стародавнього Любеча суттєво доповнюється матеріалами, отриманими під час експертиз земельних ділянок, які проводились у Любечі протягом 2004-2019 рр. державним підприємством «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. В результаті були здійснені археологічні розвідки з шурфуванням в різних частинах поселення «Поділ».

На сьогодні культурний шар поселення «Поділ» виявлений на трьох підвищеннях на загальній площі 9,45 га. Територія здебільшого зайнята сучасною забудовою, розорюється під городи.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ

9. Курганний могильник «Високе Поле» (Коловороти) (X-XI ст.)

Курганний могильник «Високе Поле» розташований у північно-східній частині селища (колишнього Змієвого хутора), на кладовищі, в ур. Високе Поле (рис. 1: 9). Відомий за матеріалами археологічних досліджень В. Антоновича у 1881 р. (Антонович 1906) і М. Бранденбурга у 1888 р. (Бранденбург 1908, с. 194-197). На початку XX ст. дослідження курганів продовжив М. Якимович (Якимович 1907). У 1947 р. О. Попко обстежив могильник та склав його план (Попко 1947, с. 9). І Єдомаха та М. Попудренко у 1954 р. дослідили курган в ур. Високе Поле (Ясновська 1997, с. 172). С. Ширинський у 1958 та 1960 р. у складі експедиції під керівництвом Б. Рыбакова проводив дослідження курганів в урочищі Високе Поле. У 1962 р. він самостійно розкопував цей могильник (Рыбаков 1958, с. 52-53; Рыбаков 1960, с. 86-94; Ширинский 1962, с. 1-6).

У курганній групі в ур. Високе Поле розкопано 27 курганів. У 5 випадках поховання відсутні. Переважав обряд кремації на місці (15), але мала місце і кремація на стороні (4), а також інгумація (3) (Веремейчик 2020, с. 109).

Загалом, інвентар, зустрінутий у похованнях, нечисленний. Всі дослідники відзначали наявність гончарної або ранньогончарної кераміки Серед речей зафіксовані ножиці для стрижки овець, намистини з гірського кришталю та скла, пряслице, гудзики з мідного сплаву, ромбовидні накладки клапана сумочки, фрагмент сережки «волинського типу», вудила з кістяними псаліями. На підставі речового та керамічного матеріалів поховання датуються X – початком XI ст.

Могильник розташований на відрозі мису, утвореного давнім яром та кінцівкою корінної лівої тераси р. Дніпра. Збереглось 37 курганів на сучасному кладовищі на площі 3,8 га. Висота 0,5-1,9 м, діаметр 5-13 м. Всі кургани пошкоджені могилами. На деяких курганах помітні грабіжницькі шурфи. Територія кладовища поросла деревами та кущами.

10. Курган «Високе Поле» (X-XI ст.)

Розташований у північно-східній частині селища (колишнього Змієвого хутора), в ур. Високе Поле (рис. 1: 10). Обстежений О. Шекуном у 1987 р. Курган розташований на південній корінній терасі лівого берега р. Дніпра. Його насип куполоподібний, має діаметр близько 11 м, висоту 1,6 м. Заріс кущами та деревами, в центральній частині зафіксований грабіжницький шурф.

11. Поселення «Високе Поле-2» (X-XIII ст.)

Поселення розташоване за північно-східною околицею селища, на північ від дороги на с. Коробки, на мисоподібному виступі лівобережної тераси р. Дніпра, в ур. Високе Поле. Його площа становить приблизно 1,43 га, культурний шар потужністю 0,3-0,4 м містить фрагменти кераміки X-XIII ст. Територія поселення розорюється.

Пам'ятка відома за розвідками 1940-х років О. Попка, обстежувалось у 1957 р. експедицією Б. Рыбакова (Рыбаков 1957, с. 42-43) та О. Шекуном у 1987 р.

ЩОЙНО ВИЯВЛЕНІ ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

12. Поселення «Любеч-маслозавод» (I тис. до н.е., XI-XIII ст., XVII-XVIII ст.)

Поселення розташоване на південно-західній околиці селища, вздовж корінної тераси лівого берега р. Дніпра. Відкрите у 2008 р. Г. Жаровим та І. Ігнатенком. Культурний шар товщиною 0,3-0,5 м містить фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза (I тис. до н.е.), давньоруської (XI-XIII ст.) та ранньомодерної (XVII-XVIII ст.). Шари з матеріалом XI-XIII ст. та XVII-XVIII ст. відносяться до поселення «Посад». Орієнтовні розміри – близько 6 га.

ТЕРИТОРІЯ ПОСЕЛЕННЯ ЗНАХОДИТЬСЯ ПІД СУЧАСНОЮ ЗАБУДОВОЮ.
ТОЧНІ РОЗМІРИ НЕ ВИЗНАЧЕНІ

13. Поселення «Любеч-Південь» (II-I тис. до н.е.)

Поселення розташоване у південній частині селища. Виявлене Г. Жаровим у 2008 р. Культурний шар товщиною 0,4-0,6 м містить фрагменти ліпної кераміки доби бронзи – раннього заліза (II-I тис. до н.е.). Визначена на сьогодні площа становить не менше 2 га.

Територія поселення знаходиться під сучасною забудовою. Його граничні межі не визначені.

14. Поселення «Любеч-Північ» (I тис. до н.е. – I тис. н.е., X-XI ст., XVII-XIX ст.)

Поселення розташоване на північній околиці селища, на схилі тераси лівого берега р. Дніпра. Виявлене Г. Жаровим у 2009 р. Культурний шар потужністю 0,3-0,6 м містить фрагменти ліпної кераміки доби ранньослов'янського часу (I тис. н.е.) та гончарну давньоруську (X-XI ст.) і ранньомодерну (XVII-XIX ст.). Поселення простежене на площі не менше 0,3 га.

Частково зайняте сучасною забудовою, розорюється під городи, частково задерноване, не використовується

15. Антонієвий скит (XVIII ст.)

Антонієвий скит знаходився на відстані 250 м на південь від городища Монастирище, де розташовувався Антоніївський чоловічий монастир (рис. 1: 15). Відкритий у 2014 р. О. Бондарем на схилі тераси лівого берега р. Дніпра (Веремейчик та Бондар 2014, с. 26). Частково досліджений Любецькою археологічною експедицією у 2016 р. (Веремейчик та Бондар 2016а, с. 20-21).

Під час обстеження було знайдено штучну підрізку схилу тераси, яка утворила майданчик розмірами 5×12 м. Над цією підрізкою виявлено провал ґрунту, представлений западиною діаметром понад 2,5 м. Такий провал міг утворитися над печерою. У траншеї знайдені залишки підмурків від дерев'яної споруди XVIII ст., аналогічної решткам фундаментів церкви Іоакима та Анни.

Територія Антонієвого скита густо поросла деревами та кущами.

ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ, ЗАПРОПОНОВАНІ ДЛЯ ВЗЯТТЯ НА ОБЛІК

16. Поселення «Гончарівка» (X-XIII ст.)

У східній частині селища, на двох мисоподібних виступах правого берега р. Гончарівки у 1957 р. експедицією Б. Рибаківа відкрите поселення (Рыбаков 1957, с. 37). У 2009 р. обстежене Любецькою експедицією і назване «Гончарівка» (рис. 1: 16). Точні межі поселення не визначені, орієнтовні розміри становлять 1,4 га (південний мис) та 0,7 га (північний мис). Територія поселення розорюється, край північного мису частково зайнятий залишками старого кладовища. У підйомному матеріалі знайдені фрагменти кругової кераміки X-XIII ст.

17. Курган (X-XI ст.)

У центральній частині селища, поблизу телевежі знаходиться курган (рис. 1: 17). Вірогідно, це залишки курганного могильника, який згадував О. Попко у центральній частині селища (Попко 1947, с. 9). Автор зазначив, що колись тут була велика курганна група, але внаслідок забудови знищена. Курган має висоту приблизно 1,5 м, діаметр 15 м.

ВИСНОВКИ

В результаті археологічних обстежень та досліджень на території Любеча в сучасних адміністративних межах відомо 4 городища, 8 поселень, 39 курганів та 1 культова споруда. Незважаючи на пильну увагу науковців до старожитностей Любеча протягом кінця XIX – початку XXI ст., археологічні пам'ятки вивчені нерівномірно і суцільне обстеження території містечка не проводилось. Більша частина населеного пункту зайнята щільною сучасною забудовою, що унеможливує планомірне вивчення археологічних пам'яток. Тим не менше, на сьогодні накопичений значний археологічний матеріал, який дозволяє судити про історичну топографію Любеча X-XVIII ст. та її зміни протягом часу, вивчати особливості забудови окремих ділянок стародавнього міста та матеріальну культуру його мешканців. Саме матеріали археологічних досліджень суттєво скорегували уявлення про Любеч, яке склалося у науковій літературі на підставі повідомлень з письмових джерел.

Упорядкування облікової документації покращить використання території археологічних пам'яток та дозволить запобігати природному та антропогенному руйнуванню археологічної спадщини.

Насьогодні стоїть нагальна потреба у веденні в науковий обіг матеріалів археологічних досліджень Любеча, здобутих протягом ХХ – початку ХХІ ст. Але розпорошеність артефактів та документації за наслідками розкопок поміж різними музейними та архівними установами України та Росії значно ускладнює вирішення цього завдання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Антонович В.Б. 1906, *Дневник раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г.*, w: В.К. Трутовский (ред.), *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*, 1. Москва, Типография Общества распространения полезных книг, арендуемая В.Н. Вороновым, с. 28-35.
- Археология Украинской ССР* 1986, Київ, Наукова думка, 3.
- Бондар О. 2015, *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник*, Київ, Видавець Олег Філюк.
- Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. 2016, *До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень*, w: Ю.О. Соболев, *Чернігівські старожитності* 4 (7), Чернігів, Видавництво „Десна Поліграф”, с. 14-21.
- Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. 2015, *Невідомий малюнок Любеча 1651 р.*, „Сіверянський літопис” 4, с. 44-56.
- Бранденбург Н.Е. 1908, *Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг. Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского*, Санкт-Петербург, Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.
- Веремейчик Е.М. 2014, *Итоги и перспективы археологического изучения Любеча*, w: П.П. Толочко (ред.), *Міста Давньої Русі*, Київ: Стародавній світ, с. 208-216.
- 2015, *Стеклянные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010-2011 годов на Замковой Горе)*, w: П.Г. Гайдуков, *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*, Санкт Петербург, Нестор-История, с. 171-201.
 - 2016а, *Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече*, „STRATUM, Нашествие. Пределы катастрофы XIII века” 5, с. 99-116.
 - 2016б, *Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі*, „Археологія і давня історія України. Дослідження Київського Полісся” 3 (20), с. 99-108.
 - 2018, *Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*, w: В.М. Метлицкая (ред.), *Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья*, Минск, Четыре четверти, с. 36-44.
 - 2020, *Історична топографія Любеча Х-ХІ ст.*, „Археологія і давня історія України” 2 (35), с. 105-120.
 - 2021, *Житлова споруда першої половини XVII ст. у Любечі*, „Археологія і давня історія України” 1 (38), с. 166-182.
- Веремейчик О.М., Бондар О.М. 2010, *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської області у 2010 р. Т. 1. Розкоп 1*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2010/54.
- 2011, *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території комунального підприємства Історико-археологічний комплекс „Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської області у 2011 р. Т. 2. Розкоп 4*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2011/41.

- 2014, *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Монастирище на території обласного комунального підприємства Історико-археологічний комплекс „Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2014 р. Т. 1*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2014/б/н.
 - 2015а, *Давньоруська культова споруда на Замковій Горі в Любечі*, w: Л.П. Михайлина, *Могиланські читання 2014: Збірник наукових праць. Давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви*, Київ, Видавець Олег Філюк, с. 262-267.
 - 2015б, *Дослідження городища Монастирище в Любечі у 2013-2015 рр.*, w: О.Б. Коваленко (ред.), *Покликання археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна*, Чернігів. Видавець Лозовий В.М., с. 307-317.
 - 2016а, *Науковий звіт про археологічні дослідження на посаді Любеча та на території Антонієвого скита на території обласного комунального підприємства Історико-археологічний комплекс „Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2016 р.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2016/б/н.
 - 2016б, *Дослідження Любецької експедиції, „Археологічні дослідження в Україні 2015 р.”*, с. 224.
 - 2018, *Науковий звіт про археологічні дослідження на посаді Любеча на території обласного комунального підприємства Історико-археологічний комплекс „Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2018 р.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2018/б/н.
- Веремейчик О.М., Бондар О.М., Ситий Ю.М., Терещенко О.В. 2011, *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс „Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської області у 2011 р. Т. 1. Розкоп 3*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 2011/41.
- Веремейчик О.М. Бондар О.М., Коваленко О.Б. 2014, *Кам'яниця Павла Полуботка XVIII ст. в Любечі: дослідження, реконструкція та реставрація*, w: Л.П. Михайлина, *Могиланські читання 2013. Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація – доля пам'яток і людей*, Київ, Видавець Олег Філюк, с. 304-306.
- Веремейчик О.М., Козубовський Г.А. 2016, *Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча, „Археологія” 1*, с. 64-69.
- Вечерський В. 1996, *Любецькі укріплення XI-XVIII століть, „Пам'ятки України” 3-4*, с. 38-40.
- Гончаров В.К. 1948, *Розкопки древнього Любеча 1948 р.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1948/25.
- 1952, *Раскопки древнего Любеча*, w: П.П. Єфименко, *Археологічні пам'ятки*, Київ, Видавництво Академії наук УРСР, III, с. 134-138.
- Древняя Русь, город, замок, село*, w: Б.А. Колчин (ред.), 1985, Москва, Наука.
- Ипатьевская летопись 1962, Полное собрание русских летописей*, Москва. Издательство восточной литературы 2.
- Казаков А.Л., Марченко В.М. 1993, *Південно-західна частина Любецького посаду в IX-XIII ст.*, w: П.П. Толочко (ред.), *Старожитності Південної Русі*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 30-37.
- Коваленко В.П. 1994, *Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча*, w: П.П. Толочко (ред.), *Старожитності Русі-України*, Київ, Київська академія євробізнесу, с. 132-140.
- Коваленко В., Ситий Ю. 2008, *Батурич, відкритий археологами (частина I)*, w: З. Когут (ред.), *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуричської трагедії*, Київ, Видавництво Олени Теліги, с. 97-145.
- Коваленко О. 2006, *Давньоруські старожитності Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г. Милорадовича* w: П.П. Толочко (ред.), *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.): Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару 20-23 липня*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 103-109.
- Кондратьєв І.В. 2008, *Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань)*, „Сіверянський літопис” 2, с. 35-45.

- 2020, *Лівобережні староства Київського воєводства Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV-XVII ст.*, Дисертація доктора історичних наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.
- 2021, *Любечский замок: В поисках символов и смыслов*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 1, с. 114-129.
- Кропоткин В.В. 1971, *Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе*, „*Нумизматика и эпиграфика*” 9, с. 76-97.
- Круц В.А., Телегин Д.Я. 1966, *Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1966/1.
- Макарова Т.И. 1965, *Поливная керамика древнего Любеча*, „*Советская археология*” 4, с. 230-237.
- Марков А. 1910, *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*, Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии наук.
- Милорадович Г.А. 1905, *Любеч и его святыни*, СПб, Тип. Альтшулера.
- Мищик Ю., Березенко Б. 2013, *Унікальний портрет полковника Мартина Небаби*, „*Сіверянський літопис*” 4, с. 3-5.
- Недошивина Н. Г. 1999, *Любечский клад*, „*Археологический сборник. Труды Государственного Исторического музея*” 111, с. 190-197.
- Пилипенко В., Бондар О. 2018, *Опис Любеча 1606 р.*, „*Сіверянський літопис*” 5 (143), с. 34-40.
- Попко А.А. 1947, *Археологические памятники по Днепру в районе Любеча*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1947/20.
- Руденок В.Я., Новик Т.Г., 2010, *Дослідження печери Антонія в Любечі у 2009 р.*, Археологічні дослідження в Україні 2009 р., с. 361-362.
- Рыбаков Б.А. 1957, *Отчет о раскопках в Любече в 1957 г.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1957/17 а.
- 1958, *Отчёт о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1958/25.
- 1959, *Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1959/20 б.
- 1960, *Отчет Черниговской экспедиции Института археологии академии наук СССР за 1960 г. (раскопки в Любече)*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1960/37.
- 1964, *Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей*, „*Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*” 99, с. 21-23.
- Сытый Ю.Н. 2010, *Материальная культура Любечского Замка времен Великого княжества Литовского*, в: А.В. Антохов (ред.), *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы*, Брянск, РИО Брянского государственного университета, с. 350-356.
- 2012, *Матеріальна культура Любецького Замку середини XVI – першої половини XVII ст.* в: П.П. Толочко (ред.), *Археологические исследования в Евразии „Днепр” в 2011 г.*, Чернигов, Десна Полиграф, с. 88-93.
- 2013, *Християнський цвинтар на Замковій Горі в Любечі (за матеріалами звітів Б.О. Рыбакова)*, „*Археологія і давня історія України. Середньовічні міста Полісся*” 11, с. 152-164.
- Чугаєва І. 2014, *Давньоруський Любеч на сторінках літописів*, в: В. Александрович (ред.), *Княжа доба: історія і культура*, Львів, 8, с. 173-180.
- Ширинский С.С. 1962, *Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии академии наук СССР*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1962/56.
- 1997, *Клад 1958 г. из окрестностей Любеча*, в: П.П. Толочко (ред.), *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 156-161.
- Щапова Ю.Л. 1972, *Стекло Киевской Руси*, Москва, Московский государственный университет.
- Шекун А.В. 1989, *Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении XI-XIII вв. Лесковое – 2 у с. М. Листвен Репкинского р-на и археологические разведки в Черниговском*

- и Репкинском р-нах Черниговской обл.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1989/200.
- Якимович М.К. 1907, *Отчет о раскопках и разведках, произведенных в 1907 году у м. Любеча Городнянского уезда Черниговской губернии*, Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук, рукописный архив, ф. 1, № 69.
- Ясновська Л.В. 1997, *З історії археологічного вивчення Любеча*, в: П.П. Толочко (ред.), *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 171-174.
- Antonovich V.B. 1906, *Dnevnik raskopok. proizvedennykh v Chernigovskoy gub. v 1881 g.*, w: V.K. Trutovskiy (red.), *Trudy Moskovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustroystvu XIV Arkheologicheskogo syezda 1*, Moskva, Tipografiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, arenduyemaya V.N. Voronovym, s. 28-35.
- Arkheolohiia Ukrainy SSR* 1986, Kyiv, Naukova dumka, 3.
- Bondar O. 2015, *Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk*, Kyiv, Vydavets Oleh Filiuk.
- Bondar O., Veremeychuk O., Kondratiev I. 2016, *Do istorii Liubetskoho Antoniivskoho monastyria: rezultaty ta perspektivy doslidzhen*, w: Yu.O. Sobol, *Chernihivski starozhytnosti* 4 (7), Chernihiv, Vydavnytstvo „Desna Polihraf”, s. 14-21.
- Bondar O., Volkov M., Kondratiev I. 2015, *Nevidomyi maliumok Liubecha 1651 r.*, „Siverianskyi litopys” 4, s. 44-56.
- Brandenburg N.E. 1908, *Zhurnal raskopok N.E. Brandenbura 1888-1902 gg. Raboty v guberniyakh Kiyevskoy, Poltavskoy, Kharkovskoy, Kamenets-Podolskoy, Ekaterinoslavskoy, Tavricheskoy, Chernigovskoy, Mogilevskoy, Novgorodskoy, Smolenskoy i v Oblasti Voyska Donskogo*, Sankt-Peterburg, Tovarishchestvo R. Golike i A. Vilborg.
- Veremeychuk E.M. 2014, *Itogi i perspektivy arkheologicheskogo izuchenii Liubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Mista Davnoi Rusi*, Kyiv, Starodavnyi svit, s. 208-216.
- 2015, *Steklyanny'e braslety' srednevekovogo Lyubecha (po materialam raskopok 2010-2011 godov na Zamkovoј Gore)*, w: P.G. Gajdukov, *Steklo Vostochnoj Evropy` s drevnosti do nachala XX veka*, Sankt Peterburg, Nestor-Istoriya, s. 171-201.
- 2016a, *Usadba yuvelira serediny XIII v. v Lyubeche*, „STRATUM Nashestvie. Predely katastrofy XIII veka” 5, s. 99-116.
- 2016b, *Starozhytnosti horodyshcha Monastyryshche kintsia XII – seredyny XIII st. v Liubechi*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Doslidzhennia Kyivskoho Polissia” 3 (20), s. 99-108.
- 2018, *Arkheolohichni doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii Natsionalnoho universytetu „Chernihivskiy kolehium” imeni T. H. Shevchenka*, w: V.M. Metlitskaia (red.), *Dneprovskii parom. Prirodnoe edinstvo i istoriko-kulturnoe vzaimodeistvie belorusko-ukrainskogo pogranchia*, Minsk, Chetyre chetverti, s. 36-44.
- 2020, *Istorychna topohrafiia Liubecha X-XI st.*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy” 2 (35), s. 105-120.
- 2021, *Zhytlova sporuda pershoi polovyny XVII st. u Liubechi*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy” 1 (38), s. 166-182.
- Veremeychuk O.M., Bondar O.M. 2010, *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichniy kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho r-nu Chernihivskoi oblasti u 2010 r. T. 1. Rozkop 1*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2010/54.
- 2011, *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichniy kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho r-nu Chernihivskoi oblasti u 2011 r. T. 2. Rozkop 4*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2011/41.

- 2014, *Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Monastyryshche na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichnyi kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2014 r. T. 1*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2014/b/n.
- 2015a, *Davnoruska kultova sporuda na Zamkovii Hori v Liubechi*, w: L.P. Mykhailyna, *Mohylianski chytannia 2014: Zbirnyk naukovykh prats. Davnoruski khramy: doslidzhennia ta zberezhennia. Do 925-littia vid chasu osviachennia Velykoi Pecherskoi tserkvy*, Kyiv, Vydavets Oleh Filiuk, s. 262-267.
- 2015b, *Doslidzhennia horodyshcha Monastyryshche v Liubechi u 2013-2015 rr.*, w: O.B. Kovalenko (red.), *Poklykannia arkeolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchuu O. V. Shekuna*, Chernihiv, Vydavets Lozovyi V.M., s. 307-317.
- 2016a, *Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na posadi Liubecha ta na terytorii Antoniiivoho skyta na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichnyi kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2016 r.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2016/b/n.
- 2016b, *Doslidzhennia Liubetskoi ekspedytzii*, „Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.”, s. 224.
- 2018, *Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na posadi Liubecha na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichnyi kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2018 r.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2018/b/n.
- Veremeychuk O.M., Bondar O.M., Sytyj Yu.M., Tereshchenko O.V. 2011, *Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii komunalnoho pidpriemstva Istoryko-arkheolohichnyi kompleks „Drevnii Liubech” u smt Liubech Ripkynskoho r-nu Chernihivskoi oblasti u 2011 r. T. 1. Rozkop 3*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 2011/41.
- Veremeychuk O.M., Bondar O.M., Kovalenko O.B. 2014, *Kam'ianytsia Pavla Polubotka XVIII st. v Liubechi: doslidzhennia, rekonstruktsiia ta restavratsiia*, w: L.P. Mykhailyna, *Mohylianski chytannia 2013. Zberezhennia istoryko-kulturnoi spadshchyny: restavratory ta restavratsiia – dolia pam'iatok i liudei*, Kyiv, Vydavets Oleh Filiuk, s. 304-306.
- Veremeychuk O.M., Kozubovskiy H.A. 2016, *Serednovichnyi monetnyi skarb iz rozkopok Liubecha, „Arkeolohiia” 1*, c. 64-69.
- Vecherskyi V. 1996, *Liubetski ukriplennia XI–XVIII stolit, „Pam'iatky Ukrainy” 3-4*, s. 38-40.
- Goncharov V.K. 1948, *Rozkopky drevnoho Liubecha 1948 r.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1948/25.
- 1952, *Raskopki drevnego Lyubecha*, w: P.P. Efimenko, *Arxeologichni pam'iatky*, Kiiv, Vidavnicztvo Akademii nauk URSR, III, s. 134-138.
- Drevnyaya Rus', gorod, zamok, selo*, w: B.A. Kolchin (red.), 1985, Moskva, Nauka.
- Ipat'evskaya letopis' 1962, Polnoe sobranie russkix letopisej*, Moskva, Izdatel'stvo vostochnoj literatury', 2.
- Kazakov A.L., Marchenko V.M. 1993, *Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu v IX-XIII st.*, w: P.P. Tolochko (red.), *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 30-37.
- Kovalenko V.P. 1994, *Maisternia yuvelira XIII st. na dytyntsi Liubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy*, Kyiv, Kyivska akademiia evrobiznesu, s. 132-140.
- Kovalenko V., Sytyi Yu. 2008, *Baturyn, vidkryty arkeolohamy (chastyna I)*, w: Z. Kohut (red.), *Batrunska starovyna. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 300-littiu Baturynskoi trahedii*, Kyiv, Vydavnytstvo Oleny Telihiy, s. 97-145.
- Kovalenko O. 2006, *Davnoruski starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzhia u naukovi spadshchyni H. Myloradovycha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy IX-XI st.): Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkeolohichnoho seminaru 20-23 lypnia*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 103-109.
- Kondratiev I.V. 2008, *Liubech (materialy do dovidkovo – entsyklopedychnykh vydan)*, “Siverianskyi liptops” 2, s. 35-45.

- 2020, *Livoberezhni starostva Kyivskoho voievodstva Velykoho Kniazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi: sotsialno-terytorialni transformatsii XIV-XVII st.*, Dysertatsiia doktora istorychnykh nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka.
- 2021, *Liubechskiy zamok: V poyskakh symvolov y smuslov*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 1, s. 114-129.
- Kropotkin V.V. 1971, *Novye nakhodki sasanidskikh i kuficheskikh monet v Vostochnoi Evrope*, „Numizmatika i epigrafika” 9, s. 76-97.
- Krucz V.A., Telegin D.Ya. 1966, *Otchet o rabote Kievskoj e'kspeditsii v 1966 g.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1966/1.
- Makarova T.I. 1965, *Polivnaya keramika drevnego Lyubecha*, „Sovetskaya arxeologiya” 4, s. 230-237.
- Markov A. 1910, *Topografiia kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*, Sankt-Peterburg, Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.
- Miloradovich G.A. 1905, *Lyubech i ego svyatyni*, SPb., Tip. Altshulera.
- Mytsyk Yu., Berezenko B. 2013, *Unikalnyi portret polkovnyka Martyna Nebaby*, „Siverianskyi litopys” 4, s. 3-5.
- Nedoshivina N.G. 1999, *Lyubechskij klad*, „Arxeologicheskij sbornik. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya” 111, s. 190-197.
- Pylypenko V., Bondar O. 2018, *Opys Lyubecha 1606 r.*, „Siverianskyi litopys” 5(143), s. 34-40.
- Popko A.A. 1947, *Arxeologicheskie pamyatniki po Dnepru v rajone Lyubecha*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1947/20.
- Rudenok V.Ya., Novyk T.H. 2010, *Doslidzhennia pechery Antonii v Liubechi u 2009 r.*, „Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.”, s. 361-362.
- Rybakov B.A. 1957, *Otchet o raskopkax v Lyubeche v 1957 g.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1957/17 a.
- 1958, *Otchet o rabote Iuzhno-Russkoi ekspeditsii za 1958 g. v g. Lyubeche*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1958/25.
- 1959, *Otchet o rabotax Chernigovskoj e'kspeditsii v gorodax Lyubeche i Chernigove v 1959 g.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1959/20 b.
- 1960, *Otchet Chernigovskoj e'kspeditsii Instituta arxeologii akademii nauk SSSR za 1960 g. (raskopki v Lyubeche)*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1960/37.
- 1964, *Lyubech – feodal'nyj dvor Monomaxa i Ol'govichej*, „Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii Akademii nauk SSSR” 99, s. 21-23.
- Sytyj Yu.N. 2010, *Material'naya kul'tura Lyubechskogo Zamka vremen Velikogo knyazhestva Litovskogo*, w: A.V. Antyuxov (red.), *Russkoe nasledie v stranax Vostochnoj i Czentral'noj Evropy*, Bryansk, RIO Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta, s. 350-356.
- 2012, *Materialna kultura Liubetskoho Zamku seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.*, w: P.P. Tolochko (red.), *Arxeologicheskie issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2011 g.*, Chernigov, Desna Poligraf, s. 88-93.
- 2013, *Khrystyianskyi tsyntyar na Zamkovi Hori v Liubechi (za materialamy zvitiv B.O. Rybakova)*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Serednovichni mista Polissia” 11, s. 152-164.
- Chuhaieva I. 2014, *Davnoruskyi Liubech na storinkakh litopysiv*, w: V. Aleksandrovych (red.), *Kniazha doba: istoriia i kultura*, Lviv, 8, s. 173-180.
- Shirinskij S.S. 1962, *Otchet o raskopkax, proizvedenny'x v 1962 godu Chernigovskim otryadom Pridneprovskoj e'kspeditsii Instituta arxeologii akademii nauk SSSR*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1962/56.
- 1997, *Klad 1958 g. iz okrestnostej Lyubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorichnij dolii Kyivskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoj 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 156-161.
- Shhapova Yu.L. 1972, *Steklo Kievskoj Rusi*, Moskva, Moskovskij gosudarstvennij universitet.
- Shekun A.V. 1989, *Otchet ob ohranny'x arxeologicheskix issledovaniyax na poselenii XI-XIII vv. Leskovoe – 2 u s. M. Listven Repkinskogo r-na i arxeologicheskie razvedki v Chernigovskom i Repkins-*

- kom r-nax Chernigovskoj obl.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukraïni, f. 64, 1989/200.
- Yakimovich M.K. 1907, *Otchet o raskopkax i razvedkax, proizvedenny'x v 1907 godu u m. Lyubecha Gorodnyanskogo uezda Chernigovskoj gubernii*, Nauchny'j arxiv Instituta istorii material'noj kul'turi Rosijskoj Akademii nauk, rukopisny'j arxiv, f. 1, № 69.
- Yasnovska L.V. 1997, *Z istorii arkheolohichnoho vyvchennia Liubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyïvskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 900-littiu z'izdu kniaziv Kyïvskoi Rusi u Liubechi*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 171-174.